

दॅट ऑल मेन आर क्रिएटेड इक्वल

निमिष साने

सॉफ्टवेअर अभियंता
हैद्राबाद, भारत
nimishsane@gmail.com

अमेरिकेत जॉर्ज फ्लॉइड या व्यक्तीचा मिनेसोटा राज्याच्या पोलिसांनी खून केल्यानंतर या कृत्याच्या निषेधार्थ आणि व्यवस्थात्मक वर्णद्वेषाविरुद्ध 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' (कृष्णवर्णीयांच्या जीवाला महत्त्व आहे) हे आंदोलन पुन्हा एकदा पेटले आहे. माझ्या ओळखीच्या एका व्यक्तीने तिच्या शहरातल्या एका निदर्शनातला तिचा फोटो फेसबुकावर हल्लीच टाकला होता. ती व्यक्ती अमेरिकेतल्या एका हॉस्पिटलमध्ये काम करते. त्या फोटोत तिने हातात धरलेल्या फलकावर लिहिलेला मजकूर काहीसा असा होता - *मी आजकाल जास्त वेळ काम करून दररोज अनेक कोरोनाबाधित रुग्णांची शुश्रूषा करते. तरीही, कोरोनापेक्षा माझ्या शहरातल्या पोलिसांच्या हातून माझा मृत्यू होण्याची शक्यता जास्त आहे!* अमेरिकेतील व्यवस्थात्मक वर्णद्वेष आणि पोलिसांकडून अश्वेतवर्णीयांवर नेमाने होणारे अत्याचार यांचे विदारक वास्तवच तिच्या हातातला फलक प्रभावीपणे मांडत होता. तसेच 'कोरोना'चा प्रादुर्भाव वाढत असतानाही लोक मोठ्या संख्येने रस्त्यावर उतरून आंदोलनात भाग का घेत आहेत, याकडेही निर्देश करणारा होता.

पोलिसांबद्दलची अशी भीती अमेरिकेतल्या अनेक अश्वेतवर्णीयांसाठी अवास्तव नाही. दहाएक वर्षांपूर्वी मेरीलँड राज्याच्या ऍनापोलीस शहरात एका रात्री पोलिसांनी माझी गाडी अडवली. आधी अरेरावीपूर्ण भाषेत प्रश्न विचारले. सिग्नल तोडल्याचा आरोप केला. मागाहून माझ्यासह गाडीतील सगळ्यांची ओळखपत्रे मागितली. गाडीबाहेर बोलावून आमची अपमानास्पदरित्या झडती घेतली आणि आम्हांला फुटपाथवर बसवून गाडीचीही तपासणी केली. अखेर काहीतरी फुटकळ कारण देऊन नुसता दंड आकारून सोडून दिलं. यादरम्यान त्यांनी जेव्हा रजिस्ट्रेशन कार्ड मागितले, तेव्हा मी वाकून गाडीतला खण उघडला आणि त्यातून ते काढून पोलिसांना दिले. ही अत्यंत क्षुल्लक गोष्ट सांगायला मी आज जिवंत आहे. अनेक कृष्णवर्णीय

लोकांना हे भाग्य लाभलेले नाही. बंदूक काढायला वाकलो, अशा नुसत्या संशयावरून मला ठार केले असते तर त्या पोलीस अधिकाऱ्याला काहीही शिक्षा झाली नसती, अशीच आकडेवारी आहे. न्यू जर्सीत आलेल्या एका वादळानंतर गोळा केलेली मदत ज्या केंद्रात पोहोचवली तिथे कुणीही गरजू जाऊन हव्या त्या गोष्टी घेऊन जाऊ शकत होता. मात्र दाराजवळच्या पोलिसांना घाबरून बाहेरच थांबलेल्या आणि आमच्याकडे स्वतःच्या बाळासाठी डायपरच्या पॅकेटची भीक मागणाऱ्या एका मेक्सिकन माणसाची अगतिकता आजही आठवते आणि काळीज हेलावून टाकते.

यंदा 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' या आंदोलनाच्या झळा सर्वदूर पोहोचल्या आहेत. अमेरिकेतल्या निरनिराळ्या शहरांत एकाचवेळी जोरदार निदर्शने होत आहेत आणि त्यात इतर अश्वेतवर्णीय व श्वेतवर्णीयही सामिलकीच्या नात्याने भाग घेत आहेत. काही ठिकाणी पुतळ्यांची तोडफोड, दुकानांची लुटालूट अशा हिंसाचाराच्या घटनाही घडल्या आहेत. त्याबाबतची उलटसुलट चर्चा वाचायला, ऐकायला मिळते आहे. या सगळ्याला 'करोना' विषाणूच्या महामारीने अमेरिकेत घातलेले थैमान आणि याच वर्षी नोव्हेंबर २०२० मध्ये होऊ घातलेली राष्ट्राध्यक्ष पदाची निवडणूक हे दोन आयाम आहेतच आणि ते महत्त्वाचेही आहेत. मात्र फक्त या संदर्भात या सगळ्या घटनांकडे पाहणे संकुचित आणि म्हणूनच अन्यायकारक ठरेल.

२२ जून २०२० रोजी अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रंप यांनी काही विसा प्रवर्गांवरील बंदी वर्षाखेरपर्यंत वाढवण्याचा आदेश जारी केला. अनेक भारतीय ज्या H-1B विसावर अमेरिकेत काम करतात, त्याचाही यात समावेश असल्याने साहजिकच या आदेशाची बातमी भारतीय प्रसारमाध्यमांनी तपशीलवार दिली. या आदेशाच्या प्रास्ताविकात राष्ट्राध्यक्ष ट्रंप म्हणतात, "अमेरिकेतील बेरोजगारीचा दर फेब्रुवारी आणि मे २०२० यादरम्यान जवळपास चौपट झाला. बेरोजगारीचे इतके प्रचंड प्रमाण 'ब्युरो ऑफ लेबर स्टॅटिस्टिक्स'ने आजतागायत नोंदवले नव्हते." पुढे ते हेही नमूद करतात, "...श्रमाचा अतिरिक्त पुरवठा हा रोजगार आणि बेरोजगारी यांच्या सीमेवर असणाऱ्यांकरिता खासकरून घातक आहे - हे लोक सहसा अर्थव्यवस्था विस्तारताना 'सगळ्यांत शेवटी आत' येतात आणि अर्थव्यवस्था संकुचन पावताना 'सगळ्यांत आधी बाहेर' फेकले जातात. गेल्या काही वर्षांत या श्रमिकांत आफ्रिकन-अमेरिकन व इतर अल्पसंख्याक, पदवीधर नसलेले, आणि विकलांग अमेरिकन अशा ऐतिहासिकदृष्ट्या मागास समूहांचे प्रमाण खूप जास्त आहे." [१] सध्याच्या आंदोलनामागची सामाजिक-आर्थिक विषमतेची परिस्थिती आणि त्यामागची दीर्घकालीन व्यवस्थात्मक कारणे यातून पुरेशी स्पष्ट व्हावीत.

अमेरिकेला वर्णद्वेषाविरोधी लढ्यांचा प्रदीर्घ इतिहास आहे. सध्याच्या आंदोलनाची वैशिष्ट्ये म्हणजे या आंदोलनाला कोणतेही देशव्यापी नेतृत्व नाही. तसेच कृष्णवर्णीय नसलेल्यांकडून या आंदोलनाला मिळत असलेला वाढता पाठिंबा अभूतपूर्व आहे. साहजिकच, अमेरिकेतील या सध्याच्या स्थितीशी तुलना करता

भारतीय संदर्भातील दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक समूहांवर होणारे अत्याचार आणि त्याबद्दल भारतातील मध्यमवर्गाचे मौन अधिक प्रकर्षाने जाणवत आहे. वास्तविक अमेरिकास्थित भारतीय वंशाच्या लोकांचाही सध्याच्या चळवळीत असणारा सहभाग संमिश्र आहे. अमेरिकेतील अनिवासी भारतीय भारतातील मध्यमवर्गाच्या आशाआकांक्षांचे एकप्रकारे प्रतिनिधित्वच करतात. या दोन्ही वर्गांची जडणघडण एकाच मुशीतून झाली आहे. असे असतानाही यातले काही जण अमेरिकेत असताना एक आणि भारतात असताना वेगळी भूमिका घेतात, असे वारंवार दिसून येते. या विसंगतीमागची कारणे अमेरिकेतल्या त्यांच्या भवतालात आहेत. हा भवताल उदारमतवादी (श्वेतवर्णीय) अमेरिकन लोकांनी निर्माण केलेल्या मूल्यांना मानणारा आहे आणि भारतीयांना या भवतालात फिट्ट बसण्याची अनिवार्य ओढ आहे. भारतात जातीवर्गाच्या उतरंडीत आधीच वर असल्याने त्यांना अशी कोणतीही गरज वाटत नाही. अनिवासी भारतीयांचा अनुदारतेकडून उदारतेकडे होणारा प्रवास समजून घेतला, तर अमेरिकेप्रमाणे भारतात सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनांना व्यापक समाजाकडून पाठिंबा का मिळत नाही, असा जो एक प्रश्न वारंवार समोर येताना दिसतो आहे, त्याच (एक) उत्तर (कदाचित) मिळू शकेल. त्याआधी अमेरिकेत वास्तव्याला असलेल्या अनिवासी भारतीयांचे वेगवेगळे प्रकार आपल्याला पाहावे लागतील.

अमेरिकेत शिकायला किंवा नोकरीला गेलेल्या आणि तिथेच वास्तव्याला असणाऱ्या भारतीयांचे ढोबळपणे तीन प्रकार दिसतात. पहिल्या प्रकारातले भारतीय सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नावर अमेरिका आणि भारत या दोन्हीसंदर्भात न्यायसंगत भूमिका घेताना दिसतात. म्हणजे असे, की ते अमेरिकेतील वर्णभेदावर सडकून टीका करताना भारतातील जातिभेदाविरुद्ध, व्यवस्थात्मक शोषणाविरुद्ध तितक्याच सजगपणे बोलतात. हे लोक अमेरिकेतल्या इतिहासाच्या पुस्तकांत जातिव्यवस्थेची ब्राह्मण्यवादी भूमिका सांगून दिशाभूल करू पाहणाऱ्यांविरुद्ध आंदोलन करतात, भारतातील अन्याय्य गोष्टींविरुद्ध अमेरिकेत जमून निदर्शने करतात, प्राईड परेडपासून बंदूकविरोधी आंदोलन, 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'चे मोर्चे यांत सामील होतात. त्यांची निष्ठा सामाजिक न्यायाच्या मूल्याशी आहे. ते सामाजिक, आर्थिक उतरंडीतल्या आपल्या स्थानानुसार सोयिस्कर भूमिका घेत नाहीत. हा वर्ग अल्पमतात आहे.

दुसऱ्या प्रकारातल्या भारतीयांची सगळी धडपड ही अमेरिकेतील एक 'मॉडेल इमिग्रंट कम्युनिटी' (परदेशातून येऊन स्थायिक झालेल्यांतला आदर्श समूह) म्हणून स्वतःचे स्थान सिद्ध करण्यासाठी चालू असते. श्वेतवर्णीयांना समकक्ष होण्याचा आणि असण्याचा त्यांना सदोदित ध्यास असतो. हे लोक सहसा भारतात जातिवर्गाचे सर्व फायदे उपभोगून सुस्थितीत असतात आणि अमेरिकेत जाऊन अधिक सुखासीन आयुष्य जगत असतात. त्यांचा न्यायाच्या कोणत्याही चळवळीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण तुच्छतावादी, यथास्थितीवादी आणि प्रस्थापित व्यवस्थेशी जुळवून घेण्याचा असतो. व्यवस्थेद्वारा सतत होणाऱ्या

हिंसाचाराबद्दल एकीकडे हे लोक दुर्लक्ष करतात आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र निदर्शनांमध्ये होणाऱ्या हिंसाचाराविषयी चर्चा करतात. तसेच त्याविषयी तिटकाराही व्यक्त करतात. अशा मानसिकतेच्या लोकांची तात्कालिक राजकारणाच्या परिप्रेक्ष्यातून या सगळ्याकडे पाहण्यापलिकडे जायची त्यांची इच्छा नसते. अमेरिकाभर विखुरलेले असे भारतीय 'रिपब्लिकन हिंदू कोअलिशन'सारख्या मंचांवर किंवा 'हाउडी मोदी'सारख्या कार्यक्रमांत एका छताखाली दिसतात. हा वर्ग भारतातील बहुसंख्याकवादी मताचे आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतो.

तिसऱ्या प्रकारातले भारतीय बहुतांश वेळा दुसऱ्या प्रकारासारखेच वागतात. मात्र एखादे कळीचे आंदोलन जेव्हा एका निर्णायक टप्प्यावर येते किंवा त्यात शोषितांच्या बाजूने सामिलकी व्यक्त करण्याला त्यांच्या भवतालात प्रतिष्ठा मिळते, तेव्हा या प्रकारातले लोक हिरिरीने आपली सामिलकी व्यक्त करतात. मग त्याकरिता भले जरी आपल्या भारतीय संदर्भातील भूमिकेच्या विपरीत भूमिका घ्यायला लागली तरी त्यांची ना नसते. या सोयिस्करपणामागे अजाणतेपणा, खरेखुरे अज्ञान आणि दांभिकता यांचा एक वर्णपट असतो. हा वर्ग संख्येने मोठा आहे. यांतले जे थोडे भारतीय अशा आंदोलनांवेळी आपल्या जुन्या भूमिकांचं पुनर्मूल्यांकन करायला भीत नाहीत, ते पहिल्या प्रकारच्या पुरोगामित्वाकडे एक पाऊल टाकतात.

आपल्या मानसिकतेत भिनलेली जातिवर्गांची श्रेणिबद्ध समाजरचना घेऊन अमेरिकेत गेलेल्या या तिसऱ्या प्रकारच्या भारतीयांची अमेरिकन समाजाबद्दलची जाणीव कशी घडत जाते? त्या समाजरचनेत ते स्वतःला कसे आणि कुठे बसवत जातात? त्यांच्या भवतालातल्या नेमक्या कोणत्या गोष्टी त्यांच्या उदारमतवादी / पुरोगामी अभिव्यक्तीला प्रतिष्ठा आणि संरक्षण मिळवून देतात? हे प्रश्न मला महत्त्वाचे वाटतात.

(खरे तर, अमेरिकास्थित अनिवासी भारतीयांचा एक चौथा गटही आहे. मात्र त्याला सामिलकीच्या चर्चेत बसवता येत नाही, कारण तो अनेकानेक प्रकारे नाडलेला वर्ग आहे. इतका, की इतर सुस्थित अनिवासी भारतीयांकरिताही तो अदृश्य आहे आणि भारतातील भारतीयांच्या तर तो कल्पनेचाही भाग नाही. हा वर्ग न्यूयॉर्क, शिकागोत अत्यंत कष्टाने टॅक्सी चालवतो. ९/११ नंतरच्या अमेरिकेतून तो बेदखल आणि मग हद्दपार केला जातो. तो न्यू जर्सी, कॅलिफोर्नियामध्ये हॉटेलांत मिळेल ती कामे करतो आणि आपले नाव, गाव सांगायला कधीकधी घाबरतो.)

मी अमेरिकेत पोहोचलो त्या पहिल्याच संध्याकाळी सिनिअर लोकांकडून पहिला सल्ला मिळाला - "रात्री, अपरात्री एकट्याने फिरणे टाळा. खिशात नेहमी वीसेक डॉलर्स ठेवा. जास्तही नको, कमीही नको. कुणा 'कल्लू' माणसाने मागितले, तर द्यायला असू देत. जास्त पैसे गेल्याचे दुःख नको आणि पैसे नाहीत म्हणून त्याने जीव घ्यायला नको." हे ऐकून हबकायला झाले. हे सगळे अनपेक्षित होते. कुठे आलो आहोत आपण?

असा प्रश्न पडला. काही दिवसांत ओरिएन्टेशनच्या दरम्यान विद्यापीठातील पोलीस विभागाच्या प्रमुखाने येऊन कॅम्पसवरील सुरक्षिततेबद्दल माहिती दिली. "काळोखी भाग टाळा. दिवे असलेल्या पायवाटांवरूनच चाला. तिथे ठरावीक अंतराने निळे इमर्जन्सी खांब आहेत. असुरक्षित वाटत असेल, तर त्यावरचे बटण दाबा म्हणजे नियंत्रण कक्षाला तुमचे ठिकाण आपोआप कळेल आणि पोलीस तातडीने येतील. सायकल स्वस्तातली घ्या, पण कुलूप दुप्पट किमतीचे घ्या. अनुचित प्रकार घडलाच, तर आहे ते देऊन टाका, प्रतिकार करू नका. चोराकडे शस्त्र असू शकते, जीव वाचवा. चालताना कुणी पाठलाग करत नाही ना याकडे लक्ष ठेवा. रात्री फोन करून शटल बस बोलवा. एकटे चालत जाऊ नका." अशा माहितीवजा सूचना विद्यापीठातील पोलीस विभागाच्या प्रमुखाने दिल्या. विद्यापीठातली पुढली पाचसहा वर्षे बहुधा दर दोन-तीन दिवसांनी पोलिसांचे इमेल येत असत - 'अमुक ठिकाणी एका व्यक्तीला एकटे गाठून बंदुकीचा धाक दाखवून हूडी घातलेल्या एका उंच, काळ्या पुरुषाने तमुक चोरायचा प्रयत्न केला. संशयित अमुक दिशेने पळून गेला. पोलिसांचा तपास सुरू आहे.' अमुक, तमुकच्या जागा भरून बाकी मजकूर तोच. मग या वर्णनात बसणारी प्रत्येक कृष्णवर्णीय व्यक्ती एक संशयित गुन्हेगार भासू लागली. अशी व्यक्ती समोरून येताना दिसली, की आपोआप वाट बदलली जाऊ लागली. हळूहळू एकट्याने चालत जाताना पाठीला डोळे फुटत गेले आणि मग ते कायमचेच चिकटले. कोणत्याही व्यक्तीचे वर्णन करताना अम्रू (अमेरिकन), कल्लू (काळा), मक्कू (मेक्सिकन), देसी (भारतीय) अशी ओळख कोणत्याही संभाषणात महत्त्वाची होत गेली. कळतनकळत अमेरिकन म्हणजे फक्त गोरे अमेरिकन हे समीकरण पक्के होत गेले आणि काळे आणि लॅटिनो/हिसपॅनिक/ मेक्सिकन लोक अमेरिकेत दुय्यम दर्जाचे नागरिक झाले. भारतीय मनाने या दुहीची मग एक उतरंड तयार केली आणि त्यात स्वतःला गोऱ्या = अमेरिकन लोकांच्या खाली व इतरांच्या वर फिट्टे केले.

२६ जुलै २००५ रोजी झालेल्या ढगफुटीने मुंबई, ठाणे परिसरात जो हाहाकार माजला, त्या पार्श्वभूमीवर ऑगस्ट महिन्यात मी अमेरिकेला गेलो. त्याच्याच आसपास तिथे 'कतरिना' चक्रीवादळाने मिसिसिपी नदीच्या तोंडावरील 'न्यू ऑरलीन्स' हे शहर उद्ध्वस्त केले. त्याबद्दलच्या बातम्या भारतातून पहिल्यांदा कळल्या. "कसं ना सगळं पाण्याखाली गेलं. असे कसे लोक संकटात अशी लुटालूट करू शकतात? आपल्याकडे नाही बुवा असं होत. कसे ते सगळे काळे लोक रस्त्यांवर दंगली करताहेत." यापल्याड ही चर्चा तेव्हा आणि पुढली अनेक वर्षे गेलीच नाही. शहररचनेतच कृष्णवर्णीय सखल भागात ढकलले गेले याचा पत्ता लागायला बराच अवधी गेला आणि हा सिलसिला अनेक वर्षे असाच चालू राहिला. खरे तर भारतातही हाच प्रकार आहे. सुंदरबनला जेव्हा चक्रीवादळाचा तडाखा बसतो, तेव्हा एनडीआरएफच्या तैनात असलेल्या टीम वगैरेबद्दलची चर्चा होते. मात्र समुद्रालगतची जी बेटे वादळांचा सर्वाधिक तडाखा झेलतात, ती बेटे आर्थिकदृष्ट्या सर्वांत मागास आहेत. अशा बेटावरही बेटाच्या ज्या बाजूला तिवरांचे नैसर्गिक संरक्षण नाही किंवा विरळ आहे, त्या तटाला त्या गरीब समाजातले त्यातही जास्त गरीब दलित व मुस्लीम समूह राहतात.

इतकी आपल्याकडली सामाजिक-आर्थिक घडी उतरंडीची आहे. त्यामुळेच वादळाचा तडाखा समाजातील वंचित, अतिवंचित घटकांना सर्वात जास्त प्रमाणात बसतो. चक्रीवादळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीचाही प्रश्न म्हणून न्यू ऑरलीन्स असो की सुंदरबन असो हा सामाजिक न्यायाचा प्रश्न होतो. परिणीता दांडेकर यांनी 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर आणि पेटते पाणी' या आपल्या लेखात (लोकसत्ता, १३ जून २०२०) हल्लीच पाण्याचा प्रश्न हा - अमेरिका असो की भारत असो - एक सामाजिक न्यायाचा प्रश्न आहे हे थोडक्यात आणि प्रभावीपणे विशद केले आहे. [२] थोड्याफार फरकाने शैक्षणिक मागासलेपण, पुरेशा आरोग्यसेवांचा अभाव, कुपोषण, परवडणाऱ्या निवाऱ्याचा अभाव, उपजीविकेच्या साधनांचा तुटवडा, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील डावलण्यात आलेले हक्क, उत्पन्नातील व संपत्तीतील विषमता, पोलीस व प्रशासनाकडून मिळणारी विषम वागणूक हे सगळेच प्रश्न सामाजिक न्यायाचे आणि व्यवस्थात्मक अन्यायातून वाढत जाणारे आहेत.

सगळ्यांना आपल्या मुलांकरिता चांगल्या शाळा हव्या असतात. अमेरिकेतल्या सधन भागांतल्या सार्वजनिक शाळा गरीब भागातल्या शाळांपेक्षा कैक पटीने जास्त चांगल्या असतात. हे सधन भाग श्वेतवर्णीयबहुल असतात. भारतातील सुबत्ता किंवा कर्ज उभे करण्याकरिता लागणारी सामाजिक-आर्थिक पत आणि उच्च शिक्षणाचा खर्च ही पालकांची जबाबदारी मानणारी संस्कृती आहे. यामुळे उच्चशिक्षित भारतीय अलगद पांढरपेशा वर्गात जाऊन बसतात आणि सधन भागांत स्थायिक होऊ शकतात. गरीब भागांतले काळे लोक त्यांच्या मुलांच्या शाळेत विरळाच दिसतात आणि परिणामी पुढे उच्च शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठांत आणि बुद्धिजीवी गणल्या गेलेल्या नोकऱ्यांतही! कृष्णवर्णीयांचा एक मोठा गट गरिबी, पोलिसांकडून होणारे दमन, पोलिसांच्या गाड्यांचे भोंगे, बंदुकीच्या गोळ्यांच्या फैरी, कौटुंबिक हिंसाचार, उद्ध्वस्त कुटुंबे, अशिक्षण, बेरोजगारी अशा दुष्टचक्रातून बाहेरच पडू शकत नाही. गांजा बाळगला, सिगरेट चोरली, गाडी जोरात हाकली, सायकल चोरली, भुरट्या चोऱ्या केल्या अशा अनेक लहानसहान कारणाने किंवा नुसत्या संशयावरून एक तर पोलीसी हिंसेला बळी पडतो किंवा अमेरिकेतल्या भरून वाहणाऱ्या खाजगी किंवा सरकारी तुरुंगात ढकलला जातो. बाहेर येतो तो रोजगाराच्या संधी बंद झालेल्या असतात आणि शहरातली घरे परवडेनाशी होतात. या घरांतून काळे लोक जसजसे बाहेर फेकले जातात, तसतसे हे भाग चकाचक जेन्ट्रिफाय होत जातात. जमिनीचा भाव वधारतो आणि सधन श्वेतवर्णीय तिथे गर्दी करू लागतात आणि त्यांचे बोट धरून भारतीयसुद्धा! त्यामुळे अश्वेतवर्णीय असूनही भारतीयांची जवळीक कृष्णवर्णीयांशी विरळाच होते. असे असूनही सध्या 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' या आंदोलनाचे स्वागत करताना तिसऱ्या प्रकारचे भारतीय का दिसतात? याचे साधे कारण त्यांच्या भवतालातल्या श्वेतवर्णीयांनी या चळवळीशी सामिलकी व्यक्त करून त्या भूमिकेला प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली आहे. अशी प्रतिष्ठा त्यांनी पूर्वी २००८ आणि २०१२ साली कृष्णवर्णीय राष्ट्राध्यक्ष निवडताना मिळवून दिली होती. राखीव जागांशिवायही हे होत होते याचे दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकारच्या भारतीयांना कोण कौतुक! ओबामांच्या काळातच खरे तर 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'

ही चळवळ आकाराला येऊ लागली. मात्र तेव्हा ती आजच्या टप्प्यावर आली नव्हती. चळवळ अशा निर्णायक टप्प्याला येणे आणि तिला व्यापक समाजाचा पाठिंबा मिळणे, या सामिलकीच्या गतिशास्त्रावर अभ्यासकांनी प्रकाश टाकायला हवा.

सामिलकीच्या भूमिकेला अशी प्रतिष्ठा आणि संरक्षण कशामुळे मिळाले? तर ही चळवळ ट्विटर हॅशटॅगवरून *Linked In* या प्रोफेशनल नेटवर्किंग पोर्टलवर गेल्यामुळे! अनेक आघाडीच्या कंपन्यांनी उघड उघड व्यवस्थात्मक वर्णद्वेषाविरुद्ध भूमिका घेतली आहे. फेसबुकने ट्रंप यांची काही चिथावणीखोर म्हणता येतील, अशी वक्तव्ये काढून टाकली नाहीत. त्यामुळे त्या कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांनी निषेध व्यक्त करून मार्क झुकरबर्गनाच धारेवर धरले, अशी बातमी फुटली आहे आणि ती कुणीही नाकारलेली नाही. आपले धोरण कर्मचाऱ्यांपुढे मांडताना त्यांच्या नाकी नऊ आले. [३] फेस रेकग्निशनचे आपले तंत्रज्ञान वापरून काळ्या लोकांना पोलीस विषम वागणूक देतात म्हणून याबाबत नियमन करणारा कायदा होइस्तो ते तंत्रज्ञान पोलीस विभागांना न विकण्याचे ॲमेझॉनने हल्लीच जाहीर केले. [४] त्याचे स्वागत 'लिनक्ड इन'वर इतरांनी केले. जून १९ हा ज्या दिवशी अमेरिकेतले गुलाम मुक्त झाले तो दिवस. तो दिवस सुट्टी म्हणून जाहीर करावा, अशी मागणी अनेक कंपन्यांनी उचलून धरली. माझ्या कंपनीने या सुट्टीसोबतच वर्णद्वेषाविरुद्ध लढणाऱ्या अनेक संस्थांना देण्याचे जाहीर केले. एका कंपनीने या विषयावर जागृती वाढविण्यासाठी आणि चर्चेसाठी हार्वर्डच्या प्राध्यापकांचे व्याख्यान ठेवलेले पाहिले. आपल्या कंपनीत वेगवेगळ्या वंश-वर्ण-लिंगभाव असणाऱ्या व्यक्तींना प्रतिनिधित्व असावे म्हणून कटिबद्ध असल्याच्या आणाभाका घेतल्या. काही कंपन्यांनी लोकांना आपले वर्णद्वेषाचे अनुभव खुलेपणाने मांडण्यासाठी मंच निर्माण करून त्यांना व्यक्त होऊ दिले. कंपन्यांत जणू सामिलकीची अहमहमिकाच सुरू आहे! हे सगळे लाक्षणिक आहे. यातून व्यवस्थात्मक परिवर्तन होत नाही, असाही युक्तिवाद केला जातो. त्यात तथ्यही आहे. तरीही पॉप्युलर कल्चर आणि प्रतिष्ठित उद्योगांनी घेतलेल्या उघड भूमिका यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण त्यातून जनमताचा एक रेटा तयार होत असतो. असाच रेटा कधीकाळी साठच्या दशकात कृष्णवर्णीय लोकांच्या न्याय्य हक्कांसाठीच्या 'सिविल राईट्स चळवळी'ने निर्माण केला होता. या चळवळीलाही मार्टिन ल्यूथर किंग ते माल्कम एक्स अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या आणि विचाराच्या लोकांचे नेतृत्व मिळाले होते. यातूनच 'अफर्मेटिव ॲक्शन'चा अर्थात कृष्णवर्णीयांना समान संधी मिळण्यासाठी सकारात्मक हस्तक्षेपाचा कायदा झाला. तसाच अमेरिकेची गोऱ्या परदेशी लोकांना झुकते माप देणारी इमिग्रेशन व्यवस्था बदलणारा १९६५ चा इमिग्रेशन कायदाही याच चळवळीतून झाला. याच कायद्यामुळे भारतीय पुढे अमेरिकेत जाऊन स्थायिक होऊ शकले, या मुद्द्याकडे अलिकडेच हसन मिन्हाज याने 'पॅट्रिअट ॲक्ट' या आपल्या नेटफ्लिक्सवरील कार्यक्रमात लक्ष वेधले आणि भारतीयांनी याची जाणीव ठेवून 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'ला पाठिंबा द्यावा असे आवाहन केले. सध्याच्या राष्ट्राध्यक्षांचा मात्र अमेरिकेच्या सीमा पुन्हा परप्रांतियांकरिता बंद करण्याकडे

कल आहे. त्यातूनच मी वर उल्लेख केलेला अनेक प्रकारच्या विसाधारकांना अमेरिकेत प्रवेश नाकारणारा अध्यादेश आला आहे. आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील बहुतेक बड्या कंपन्यांनी त्याचा एका सुरात तीव्र निषेध केला आहे. [५]

हे आंदोलन विद्यापीठांपर्यंत पोहोचले नसते तरच नवला! मी ज्या विद्यापीठात शिकलो, त्या युनिवर्सिटी ऑफ मेरीलँडने आपले वर्णद्वेषविरोधी धोरण जाहीर केले. जॉर्ज फ्लॉइडची हत्या मिनेसोटा राज्याच्या पोलीस दलातील एका पोलिसाने केली. त्याचे पडसाद जेव्हा मिनेसोटा विद्यापीठात विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाद्वारे उमटले, तेव्हा त्या सार्वजनिक विद्यापीठाने आपल्या विद्यापीठाच्या कॅंपसवरील पोलीस दलाचे मिनेसोटा राज्य पोलिसांशी संबंध तोडायचा निर्णय जाहीर केला. [६] (भारतातल्या विद्यापीठांची प्रशासने आपल्या विद्यापीठात घुसून विद्यार्थ्यांवर हल्ला करणाऱ्या पोलिसांबद्दलही काही बोलत नाहीत की विद्यार्थ्यांची बाजू घेत नाहीत, अशीही उदाहरणे आपण अगदी अलिकडे पाहिली आहेत.)

अशा प्रकारची सामिलकी व्यक्त करण्यासाठी लागणारी भूमी भारतात आहे का? इथला टीवी, सिनेमा, बातम्या आपल्या दर्शकांना उदारमतवादी मूल्यांशी बांधील कंटेंट विकतो आहे की 'खपतोय ना आत्यंतिक राष्ट्रवाद मग खपवा तोच' असे म्हणतो आहे? भारतीय जाऊ द्यात, परदेशी कंपन्यांची भारतातील कार्यालये सरकारहून अधिक सरकारी असल्यागत वागतात. ते व्यवस्थेविरोधी भूमिका घेतात की निव्वळ नगास नग चॅरिटीत धन्यता मानतात? या आस्थापनांत भाषिक वैविध्य एकवेळ असेल, ते महिलांना प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून प्रयत्नही करत असतील, पण विविध जातींच्या, धर्मांच्या, वर्गांच्या, वंशांच्या, संस्कृतींच्या, लैंगिक कल असणाऱ्या लोकांना त्यांत खरेच स्थान आहे का? ते असावे हे त्यांच्या गावी तरी आहे का? आणि मुदलात इथल्या बुद्धिजीवी मध्यमवर्गाला आपल्या भूमिका बदलून त्या अधिक सर्वसमावेशक करण्यात रस आहे का? दुर्दैवाने या प्रश्नांची उत्तरे 'नाही' अशीच येतात आणि अशी भूमी असल्याशिवाय मध्यमवर्गाच्या सामिलकीची चर्चा करणे मला अप्रस्तुत वाटते. ही भूमी कशी तयार करायची हा खरा आपल्यापुढचा प्रश्न आहे.

अमेरिकन आधुनिक, उदारमतवादी मूल्यांची बैठक एका प्रदीर्घ प्रवासातून तयार झाली आहे. जुलै १७७६ च्या अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यात एका उदात्त सत्याचा उल्लेख आहे - "ऑल मेन आर क्रिएटेड इक्वल" (सर्व माणसे जन्मतःच समान असतात). मात्र जाहीरनामे स्वीकारून समाजात समता नांदत नाही. त्याकरिता शेकडो वर्षे अनेकांना प्राणांतिक संघर्ष करावा लागला. तो आजही दुर्दैवाने थांबलेला नाही. कायदा सगळ्यांकरिता समान असला, तरी न्याय सगळ्यांकरिता समान असत नाही.

सार्वभौम, स्वतंत्र भारतात घटनानिर्मात्यांनीही समतेचा उद्घोष केला आणि जन्माला येणाऱ्या प्रजासत्ताकात

जन्मतःच अस्पृश्यता बेकायदेशीर ठरविली. मात्र, इथे तर जास्त भीषण जातवास्तवाचा पगडा होता आणि आहे. इथे एका वर्गाला मुदलात माणूस म्हणून मानायलाच प्रस्थापितांचा नकार आहे. इथल्या बहुसंख्याक धर्माने ब्रह्महत्या हे सर्वोच्च पाप मानताना जीवाच्या मोलाचीही उतरंड मान्य केली होती. ही नसानसांत भिनलेली व्यवस्था मोडायला आंदोलन पेटण्यासाठी अजून नेमके किती जीव जायला लागणार आहेत? नेमका कोणता आर्थिक टप्पा समाजाने गाठायचा आहे? जास्त उन्नत संवेदना आणि सहवेदना असणारी अशी नेमकी कोणती पिढी इथल्या तथाकथित उच्च व मध्यम जातिवर्गात जन्माला यायची आहे?

संदर्भ:

१. <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/proclamation-suspending-entry-aliens-present-risk-u-s-labor-market-following-coronavirus-outbreak/>
२. <https://www.loksatta.com/baragaoncha-pani-news/article-on-racism-in-burning-water-issue-abn-97-2185936/>
३. <https://www.vox.com/recode/2020/6/3/21279434/mark-zuckerberg-meeting-facebook-employees-transcript-trump-looting-shooting-post>
४. <https://www.nytimes.com.cdn.ampproject.org/c/s/www.nytimes.com/2020/06/10/technology/amazon-facial-recognition-backlash.amp.html>
५. <https://www.geekwire.com/2020/tech-leaders-slam-trumps-temporary-work-visa-ban/>
६. https://www.huffpost.com/entry/university-of-minnesota-minneapolis-police-george-floyd_n_5ecf91e3c5b6ce8f6b7c0c58